

Михаил Виденов

ОТ ДИАЛЕКТОЛОГИЯ КЪМ СОЦИОЛИНГВИСТИКА

Няма да е пресилено, ако се каже, че българската филология възниква и дълго време се развива като наука за старобългарския език и традиционните български диалекти. И това не е една от чисто българските приумици, родена вследствие на изолацията ни от духовните средища на Европа. Напротив — първите български учени филолози са възпитаници на немските и австро-унгарските университети и пренасят на наша почва тогавашните постижения на европейското езикознание. Ще бъде голяма грешка да се търси някаква пряка приемственост между заниманията на доосвобожденските ни книжовници и университетските учени от т. нар. първо университетско поколение — Л. Милетич, Б. Цонев, Ал. Т.-Балан, Д. Матов и т. н. Това се отнася и до българската диалектология, която възниква в пряка връзка с мощно развиващото се в тогавашна Европа учение на младограматиките, завладяло световната лингвистика през последната четвърт на XIX в.

Днес, когато младограматизмът е преодолян, твърде често се акцентува върху неговата едностранчивост, която е очебийна от съвременна гледна точка. Тогава обаче българската действителност предлага отлични възможности за възплътване на това учение в диалектологията: наличие на документирано с писмени паметници старо състояние на българския език, както и подходящи исторически условия за разгърнатата дивергенция, довела до появата на множество диалекти. При тези предпоставки диалектоложката тематика поема почти изцяло творческите сили не само на първото поколение университетски езиковеди, но и на техните ученици и последователи. Странното, което личи и на пръв поглед, не е това, а слабият интерес към проблемите на книжовния език, засилил се едва в годините малко преди Втората световна война. Причините и за това забавяне могат да се открият в постулатите на младограматизма, според които книжовните езици са изкуствена формация, в която развойната верига на формите се пресича от случайности и непоследователности. В съгласие с тия изводи на такъв обект не бива да се отделя научно внимание.

Историчите на българското езикознание още не са изяснили защо след преодоляването на младограматизма в Централна и Западна Европа у нас продължава да се работи младограматически дори десетилетия след Втората световна война, че дори и до днес. Какво е положението в диалектологията?

Една от най-блестящо написаните студии по българска диалектология с възплътени младограматически идеи е "Неврокопският говор" на проф. К. Мир-

чев¹. Именно тук са защитени най-добрите страни на историческия метод: авторът разкрива картината на многовековното развитие на старобългарския език в един район от българското езиково землище. Според нас с този труд се поставя едновременно връх и край на младограматизма в българската диалектология, защото излезлите по същото време работи на Цв. Тодоров², Г. Попиванов³ и др. са чисто описателни и богати на материал, но не претендират за принос в методологическо отношение.

Българската диалектология след Втората световна война е свързана с името на проф. Ст. Стойков и неговите ученици. След ранната смърт на учения (1969 г.) делото му беше подложено на преоценка. И както става обикновено в такива случаи, чуха се различни гласове: от отрицание до пълен възторг. Още е рано за пълна оценка на разностранното научно дело на изтъкнатия учен — с това ще се занимават следващите поколения езиковеди. Тук искаме само да посочим огромния му принос в областта на методологията, защото именно с този принос се прави решителна крачка към преодоляването на младограматическите канони.

Не бива да се спори по въпроса за мястото на Българския диалектен атлас (БДА) в нашата диалектология: едва ли някой ще се залови да отрича това огромно научно дело. Не може да се отрича и ръководната роля на Ст. Стойков в замислянето и осъществяването му. Тъй като тук говорим за методологически принос, ще изтъкнем, че по своята същност БДА не излиза извън каноните на младограматизма. Това е очевидно за всеки непредубеден специалист по езикознание, но не намалява стойността на атласа.

Преодоляването на младограматизма е налице в други трудове на Ст. Стойков, които също така са широко известни на езиковедската общност. Тук ще посочим само два от тях: "Говорът на село Говедарци, Самоковско"⁴ и "Банатският говор"⁵. Когато се дава оценка на "Банатският говор", обикновено се набляга върху това, че авторът се занимава със системността, осигуряваща комуникативната способност на този диалект, защото той има по-особено положение в територията и историята на българските говори изобщо. По този начин се принизява методологическият принос на изследвача. С "Банатският говор" окончателно се скъсва с младограматическия канон и се изяснява една научна идея, чието начало е поставено още в разработката върху самоковския говор. На историзма е отделено само подобаващото му място и се отива решително по-нататък: разкриват се съотношенията вътре в самата структура на диалекта, които го правят годен като средство за общуване на населението от определена територия. Описанието на функциониращите структури в синхронен план е най-значителният методологически принос на Ст. Стойков, с който той започва нова страница в развитието на българската диалектология.

Периодът 50 — 70-те години на ХХ в. бележи края на теренните изследвания върху традиционните български териториални диалекти. Диалектоложкият обект — патриархалното българско село — в средата на ХХ в. изживява своите последни десетилетия. Предусещайки близкия край на диалектоложкия обект, Ст. Стойков

наложи засилено събирателско темпо, за да се документира за поколенията богатството и разнообразието на българските народни говори. Едновременно със събирателската дейност изпод перото на учения се раждат интересни научни обобщения и смели хипотези.

Разглеждайки приноса на Ст. Стойков и историческите условия, в които протича неговата дейност, ние сме изправени пред един парадокс. Обективните причини, които забавят нашето развитие, правят възможно организирането в средата на ХХ в. на мащабни диалектоложки начинания, т. е. дават възможност именно на Ст. Стойков да изяви големия си диалектоложки талант, да преодолее канона на младограматизма и да отбележи един от най-високите върхове в националната ни езиковедска история. Десетилетия по-рано или по-късно тази дейност не би била възможна.

Пак същите наши условия обаче лишават талантливия ни учен от една друга възможност: да бъде връх в европейското езикознание и да се нареди до авторите, които бяха принудени да отговарят на трудния въпрос за по-нататъшната дейност на диалектолога в епохата на диалектната конвергенция. Ранната смърт на учения му попречи да развие верния си извод, че диалектите се приближават към книжовния език зигзагообразно⁶.

През 70-те и особено през 80-те години на ХХ в. урбанизацията у нас бе толкова силна, че не можеше да бъде спряна дори и от крепостните закони против миграцията на населението от селото към града. Българското земеделие се уедри и механизира, с което привлече множество селскостопански специалисти и друга интелигенция. От година на година диалектолозите се убеждаваха сами, че намирането на информатори с диалектна моноглия става все по-трудно. Рискът да се запишат нетрадиционни, "купешки" форми ставаше все по-голям. Активно работещите диалектолози бяха заети с довършването на започнатото от Ст. Стойков дело по събирането на материал за Българския диалектен атлас и Българския диалектен речник. За немногобройната група диалектолози се разкриваше и друга дейност: събраният от тях и от предишните поколения материал беше отлична възможност за обобщения, за създаване на теории и за корекции на изказани в миналото хипотези. Селото се беше превърнало в малък град със социална многоетажност, информаторите трябваше да бъдат уговорявани кой от двата кода да използват в разговорите си с дошлия от големия град диалектолог — диалектния или книжовния. В обстановката на тая диглия наследената от миналото методология ставаше все по-непригодна. Дали наистина бе дошъл краят на теренния езиковед?

В света, в това число и в славянския, се бяха зародили нови езиковедски идеи. Още през 40-те години в лишените от традиционни териториални диалекти Съединени американски щати се беше появило едно ново лингвистично направление, оформено и формулирано в началото на 50-те години като социолингвистика. В кредото на това направление всъщност няма нищо ново: езикът е обществено мотивиран феномен и обществените процеси са именно двигателят на езиковите промени. Пак американските учени първи приложиха идеята за

връзка между обществото и неговия език, за да навлязат в терена на социално многоетажните големи американски градове и да проучат речевото поведение на определени социуми. От наблюденията на американските учени се установява, че без разкриването на корелацията език — общество, където на обществото се гледа като на система от социални структури, работата на езиковеда не е пълноценна. По този начин стана ясно, че приеманият от всички езиковеди тезис за обществения характер на езика на практика е бил игнориран. В езиковедските изследвания не е вземан под внимание характерът на социалната група, към която принадлежи производителят на определен текст, а само вече произведеният текст. Първоначално това е правено умишлено, за да се изтъкнат вътрешноезиковите закономерности, а след това тази инерция се приема за изчерпваща понятието лингвистика. Днес я определяме като асоциална лингвистика.

Социолингвистическото направление не бива да се схваща само като нов подход към теренните изследвания — то е приложимо най-вече в тия езиковедски дисциплини, които се занимават със съвременния български книжовен език и функционирането му като стандартна реч. В историята на лингвистиката (включително и на българската) са правени опити напр. за нормиране и кодифициране, без да се проучва общественото мнение и поведение, т. е., без да се взема предвид практиката на определени интелегентски слоеве, наричани още "труженици на перото и словото". Езиковедът се ръководи едва ли не само от собствената си интуиция или в най-добрия случай отразява практиката на езиковедското съсловие.

В славянския свят урбанизацията обхваща най-силно чешките селища. В тях се развива промишленост, а не селско стопанство и по този начин се концентрира население от големи райони. Така чешките диалекти далеч по-рано от нашите се урбанизират, което ще рече загубват редица от своите особености. Това бива навреме забелязано от проф. Я. Белич, който с група подготвени от него сътрудници се насочва към проучване на градската реч.

Градът не беше обект на традиционната диалектология, тъй като тя по принцип е обърната към историята на езика. Селото е монотонно в социално отношение и това пречи на диалектолозите да видят връзката между социалните структури и езика. И българското село след Втората световна война първоначално бавно, а после с усилено темпо развива различни социални структури. Няма да е пресилено, ако се каже, че по време на нашите експедиции за събиране на материал за БДА ние вършихме една чисто социолингвистическа процедура още със стъпването в дадено село, тъй като сред жителите му търсехме информатори с точно определена социолингвистическа характеристика: възраст, пол, местоживеене, местопроизход, намалена мобилност и т.н. Тези изисквания са подробно описани в издадената от Ст. Стойков "Инструкция към Програмата за събиране на материали за БДА"⁷. Изискванията за провеждане на тази процедура говорят за появилата се в нашето село социална многоетажност. Определени селски слоеве активно се насочват към усвояването на високопрестижния книжовен език. Това, както вече се каза, създава сериозни пречки пред диалектолозите.

Българската социолингвистика възникна като осъзнато направление във връзка с нашата градска езикова ситуация. Българските градове нарастват неколкократно, защото поемат селската миграция. Диалектологът е безпомощен в града, защото е стъписан от социалното многообразие и свързаното с него различие в речевото поведение. И все пак, едва ли може да има съмнение, че най-близо до проучването на градската езикова ситуация по нагласа и по възможности стои диалектоложкото съсловие. В същото време пак то е най-обременено с диалектоложката (селската) методика. Натъкваме се на един съсловно-професионален парадокс: теренният диалектолог не желае да се раздели с диалектоложката методика. Той предпочита да твърди, че диалектите са живи и от тях могат да се събират факти така, както и преди. Другото му предпочитание е обобщаването на вече събраните диалектни факти. Стремещът към методологически уют води до известна неприязън към тези, които доказват, че градът е проучваем, ако към него се подходи социолингвистически.

За диалектологията всички езикови особености в дадено езиково землище лежат на една хоризонтала, по която явленията се определят като по-близки или по-далечни в сравнение било с книжовния стандарт днес, било с книжовния стандарт в далечното минало, т. е. в старобългарския език. Стремещът на диалектолога е не да обясни последицата от диалектната конвергенция и дивергенция, а да успее да "разплете" смесванията и да покаже диалектите в тяхната първична яснота, т. е. добре да проличи кои форми на кои старобългарски явления са континуант. След като бъдат изяснени историческите промени и бъдат описани сега действащите системи от системи, диалектологът приема, че е свършил своята работа.

За социолингвиста езиковите особености в дадено езиково землище са, образно казано, вертикално разположени. Зад определени езикови явления стоят определени социални групи, които изграждат йерархия по престижност. Обществото е структурирано от съсловия, които изграждат добре очертана скала, където мерната единица е социалната престижност.

Социолингвистът се интересува от всички форми на съществуване на средствата за комуникация в определено социално обединение. Той търси зависимостта между социалното положение на определена група — от една страна, и езиковата ѝ реализация — от друга. И установява, че между тях има определена корелация.

Диалектологът описва диалекти и териториални изоглоси, докато социолингвистът описва езикови ситуации и социални (социолингвистически) изоглоси (маркери). Диалектологът описва състояния, докато социолингвистът се интересува от процеси, тъй като на обществото е присъща непрекъснатата динамика.

Диалектологът се интересува от състоянието на днешните системи, за да документира историческите изменения и да подреди съобразно с особеностите съвременните диалекти по *хоризонталата*, докато социолингвистът търси процесите, интересувайки се от *вертикалното* им положение, за да покаже настоящето и най-вече да покаже тенденциите. Защото социолингвистът изслед-

ва настоящето, търсейки тенденциите и изграждайки теория на езиковото планиране.

Диалектологът днес е свързан с историческата граматика на дадения език, докато социолингвистът се занимава със съвременното му състояние с оглед на бъдещето. В диалектоложките трудове се описват елементи на диалектната норма, охранявана от традицията на патриархалното село. Социолингвистиката си поставя въпроса за цялостния нормативен комплекс на определена езикова ситуация с оглед на кодификацията. Например нормата на съвременния български книжовен език е сложно социолингвистическо явление, което отразява практиката на определени социални структури в модерната съвременна вербална комуникация.

В социолингвистиката отдавна се говори за т. нар. теория на книжовните езици. Съобразно с тази теория можем да твърдим, че на определен етап от социалното развитие диалектите престават да бъдат източник на структурни елементи за книжовния стандарт, включително и на отделни лексикални единици. Нещо повече: започва *обратен* процес — книжовният език навлиза и разрушава диалектите. Тази промяна е мотивирана от социалните закономерности в обществото. Изчезва патриархалното село, отиват в небитието поколенията, възпитани в патриархален дух. Днешното българско село се намира в твърде интересна фаза: всички негови жители са в състояние на диглосия — служат си както с диалекта (модернизиран в доста отношения), така и с определена форма на книжовния език. Социалният императив обаче не задължава да се овладява диалектът. Затова все по-малко стават селските жители, които се стараят да усвоят диалекта така, че да не им се смеят околните. Диалектът всъщност се носи от малоброен селски социум, дефиниран с конкретни социологически параметри. А това ще рече, че съвременните български диалекти са се превърнали в *социолекти*. За диалектолога не остава нищо друго, освен да се преквалифицира като социолингвист.

БЕЛЕЖКИ

¹ К. Мирчев. Неврокопският говор. — Годишник на Соф. унив., Истор.-филолог. факултет, кн. XXXII, 1936.

² Цв. Тодоров. Северозападните български говори. — СбНУ, кн. 41, С., 1936.

³ Г. Попиванов. Софийският говор. — Сб. на БАН, кн. XXXIV, 1940, с. 209—326; Особенности на шуменския говор. — Сб. на БАН, кн. XXXIV, 1940, с. 332—465.

⁴ Ст. Стойков и др. Говорът на с. Говедарци, Самоковско. — Изв. на Инст. за бълг. език, кн. IV, С., 1956.

⁵ Ст. Стойков. Банатският говор. С., 1967.

⁶ Ст. Стойков. Днешно състояние на еркекия говор. — Изв. на Инст. за бълг. език, кн. IV, С., 1956.

⁷ Ст. Стойков. Инструкция към "Програма за събиране на материали за български диалектен атлас". С., 1959.